

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ ЯК ОСОБИСТІТЬ: ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ БІОГРАФІЇ ПИСЬМЕННИКА У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ ТА ВНЗ ЗА ПЕРШОДЖЕРЕЛАМИ НА ОСНОВІ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Анотація

У статті йдеться про особливості вивчення біографії Павла Грабовського у школі (загальноосвітній та вищій) на уроках української літератури та на лекціях і практичних заняттях з історії української літератури у ВНЗ за мемуарною та епістолярною спадщиною. Автор репрезентує методика роботи з першоджерелами та процес створення літературно-психологічного портрета письменника на прикладі життєвого шляху Павла Грабовського. Науковець подає уривки зі спогадів, архівних документів, листів, які розкривають особистість митця: його характер, вдачу, естетичні уподобання, обдарування, сферу діяльності, оточення. У статті запропоновано різні форми, методи та прийоми роботи з першоджерелами, а також систему узагальнювальних запитань та завдань, які допомагають старшокласникам та студентам проаналізувати, узагальнити, критично осмислити документи, мемуари та епістолярій Грабовського і створити власний портрет-таблицю «Павло Грабовський як особистість».

Ключові слова. Мемуари, епістолярій, особистість, Павло Грабовський, вдача, характер, освіта, обдарування, сфера діяльності, оточення, літературно-психологічний портрет, критичне осмислення.

Лілія Овдійчук

Павел Грабовский как личность: к вопросу изучения биографии писателя в общеобразовательной школе и вузах за первоисточниками на основе критического мышления

Аннотация

В статье речь идет об особенностях изучения биографии Павла Грабовского в школе (общеобразовательной и высшей) на уроках украинской литературы, на лекциях и практических занятиях по истории украинской литературы в вузе на основе мемуарного и эпистолярного наследия. Автор представляет методику работы с первоисточниками и процесс создания литературно-психологического портрета писателя на примере жизненного пути Павла Грабовского. Ученый подает отрывки из воспоминаний, архивных документов, писем, раскрывающих личность поэта: его характер, эстетические предпочтения, дарования, сферу деятельности, окружение. В статье предложено различные формы, методы и приемы работы с первоисточниками, а также систему обобщающих вопросов и заданий, которые помогают старшеклассникам и студентам проанализировать, обобщить, критически осмыслить документы, мемуары и эпистолярий Грабовского и создать собственный портрет-таблицу «Павел Грабовский как личность».

Ключевые слова. Мемуары, эпистолярий, личность, Павел Грабовский, характер, образование, дарования, сфера деятельности, окружение, литературно-психологический портрет, критическое осмысление.

Liliya Ovdychuk

PAVLO HRABOVSKYI AS A PERSONALITY: CONCERNING THE QUESTION OF A WRITER'S BIOGRAPHY STUDYING IN SECONDARY AND HIGHER SCHOOL ON THE BASE OF ORIGINAL SOURCES AND CRITICAL THINKING

Abstract

The article deals with peculiarities of studying Pavlo Hrabovskyi biography in school (secondary and higher) on the lessons of Ukrainian literature in higher school and lectures and practicals on History of Ukrainian Literature on the base of memoir and epistolary legacy. The author represents the methods of working with original sources and the process of creating the literary and psychological portrait of the writer on the example Pavlo Hrabovskyi. The scientist presents passages from the memoirs, archival documents, letters, revealing the artist's personality: his character, nature and aesthetic tastes, talent, scope, environment. The article suggests various forms, methods and techniques of working with original sources, as well as the system of generalizing questions and tasks which help senior students to analyze, summarize, critically comprehend documents, memoirs and epistolary style of Hrabovskyi and create own portrait-table "Pavlo Hrabovskyi as a Personality".

Key words. Memoirs, epistolary style, personality, Pavlo Hrabovskyi, character, nature, education, talent, scope, environment, literary and psychological portrait, critical thinking.

Кожен письменник – особистість зі своїми естетичними уподобаннями, життєвим та творчим кредо, з притаманними рисами характеру та вдачі, подіями. Тому представлення його як різнобічної індивідуальності є важливим мотиватором вивчення життєпису, оскільки митець рельєфно виокремлюється з-поміж великої кількості інших побратимів по перу і не губиться за плетивом дат і подій.

У методиці навчання літератури, зокрема шкільної, проблему вивчення життєпису письменника вивчено досить детально. Науковці І. Каплан, В. Дробот, Н. Волошина, Є. Пасічник, Б. Степанишин, О. Куцевол, Г. Токмань досліджували аспект вивчення біографії в єдності з творчістю митця, визначили основні принципи, джерела опрацювання життєпису та основні методи, прийоми, форми роботи на уроці. У вишах, де вивчається курс історії літератури (української і зарубіжної), біографія письменника розглядається одночасно з творчістю. Виклад матеріалу у підручниках в основному хронологічний.

Мета цього дослідження – окреслити основні засади вивчення біографії письменника Павла Грабовського у загальноосвітній школі та ВНЗ за першоджерелами: документами, мемуарами, листами для розкриття його індивідуальності.

Найбільш достовірні джерела опрацювання біографії митця – мемуарна та епістолярна спадщина. На сьогодні опубліковано архівні матеріали, спогади про Павла Грабовського. В академічному 3-томному виданні творів вміщено листи поета. Вивчення життя і творчості Грабовського у середній школі було предметом науково-методичних студій О. Мазуркевича, М. Якименка, І. Бацій, Н. Гаєвської. Біографію автори традиційно подають у хронологічному порядку, хоча й цитують (зокрема, Н. Гаєвська «Вивчення життя і творчості Павла Грабовського в школі», [1]) уривки з листів, мемуарів. В. Поважна підготувала семінарії «Павло Грабовський» [5]. Цей методичний посібник адресовано

викладачам та студентам філологічних факультетів. Один із розділів присвячено хронологічному розкриттю життя і творчості поета (основа – документи, уривки спогадів, листів), а четвертий – методичний, у якому запропоновано теми для самостійної роботи студентів, зокрема, завдання дослідити світогляд письменника, окремі сфери його діяльності, рід занять, наприклад, Грабовський як перекладач тощо. Цінною є монографія О. Кисельова, присвячена життю і творчості П. Грабовського, у якій подано особисті спогади дружини, ніде до цього не опубліковані.

Однак цілісного дослідження та спеціального аналізу мемуарної та епістолярної спадщини під кутом зору представлення Павла Грабовського як особистості немає.

Отож, за допомогою інтерактивного читання першоджерел та їхнього критичного осмислення створюємо на занятті літературно-психологічний портрет відомого українського поета, свідомого борця за європейську Україну, заповнюючи при цьому таблицю з такими розділами: вдача і характер, освіта, сфера діяльності, естетичні уподобання, зовнішність, світогляд, оточення. Щоб спонукати старшокласників та студентів до критично осмислення запропонованих уривків, ставимо запитання: «Які особистісні характеристики Павла Грабовського виявляються через спогади та листи?»

Одним із найважливіших чинників, що формує особистість, є **вдача і характер**. Вони багато в чому визначають долю людини. Життя Павла Грабовського – яскравий приклад цього. У листі до Б. Грінченка він пише: «Змолоду я був трохи химерної вдачі, смиренної, хоч і запальної, легко переймався жалем та товариським почуттям, не любив заводитись та гратись з хлопцями, а як підріс трохи – так мене тягло до всього надзвичайного та романтичного, і мені хотілось прийняти муки за Христа. Згодом заворушились у голові інші думки: мені хотілось вже піти за муки не за Христа, а «за народ», і те бажання цілком опанувало мною. Се була якась невідхильна потреба серця ...» [1, С.305-306] Ця «невідхильна потреба серця» й спонукала Грабовського зробити вибір: він став членом таємного гуртка народовольців, читав і розповсюджував заборонену літературу, писав твори, спрямовані проти свавілля царської влади, самодержавних імперських порядків. Відповідно до законів Російської імперії він потрапляє у коло «політично неблагонадійних», а значить – у тюрму, на заслання, на каторгу. Тому з 38 років життя, відведених долею, тільки 18 з них Павло Арсенович перебував на волі. Як зазначає сам поет у листі до Івана Франка «... з 18 літ я не бачив майже вільного світа, не переставав мандрувати серед усяких пригод та злиднів. ... Скажу Вам по совісті, що коли мене можна було заслати, то хіба за думки, бо що я міг зробити активного 18-літнім хлопцем без ніякої освіти та досвіду? Я болів душею, дивлячись навкруги,

як болю й нині, – ото вся моя провина. Симпатії та ідеї тягли мене на село, а натура пхала мене в город з його цивілізованими здобутками і т. д». [2, с.226]

З цих уривків старшокласники чи студенти легко визначать риси вдачі поета, оскільки вони чітко названі: смиренність, запальність, співчутливість, романтизм.

Ускладнити завдання можна, запропонувавши такі уривки з мемуарів, які учні (студенти) повинні прочитати, проаналізувати і зробити висновки про притаманні Грабовському риси характеру. Наприклад, уривок зі спогадів М. В. Рклицького: «У цих Валках трапилось так, що одного разу під час муштри ротний командир намірився покарати солдата за погане марширування способом явно знущальницьким та катувальним: солдатові накладено повнісінький ранець каміння і примушено – марширувати перед ротою. «Я й не витримав, – оповідав мені потім Павло Арсенович, – вийшов, як був, з рушницею з фронту, підбіг до командира та й ну його величати перед ротою: «Ви не маєте права з нас знущатись! Ви не мусите з муштри робити кару! Мене заарештовано: мали на думці судити, бо фронт – це в них святе місце, його залишати не можна, а я залишив».

Кінець кінцем, як нижнього чина, небезпечного для військової дисципліни, Граба було заслано за його провину на службу до Ташкента». [4, с.177]

Очевидно, що Грабовський гуманіст, який відстоює права людини в деспотичній країні, й одночасно, це людина смілива і запальна.

Такі риси характеру диктують поведінку цього непокірного борця за справедливість на допитах, судах, а також пояснює нам його реакцію на знуцання чи то над солдатом-однополчанином, чи над політичними каторжанами. Адже саме за захист солдата, а потім за лист-протест «Русському правительству», у якому йшлося про «якутську трагедію», тобто криваву розправу над політичними засланнями, Павло Грабовський отримував нові покарання, проте ніколи не каявся, бо по-іншому вчинити не міг: «Можна вирватися відси, написавши прошеніє на тему «грех юности моя и невединия моего не помяни», але такого прошенія я не можу написати і ніколи не напишу. Значить – сиди і нічогісінько не жди». [2, с.275] Звідси висновується, що поет дотримувався певного кодексу честі, був людиною слова і діла, які ототожнювалися.

Уривок з листа-заяви «Русському правительству», автором якого є Павло Грабовський, розкриє ще й високу освіченість, володіння словом, талант публіциста, позицію громадянина, який не міг не відгукнутися на прояви жорстокості та свавілля влади у ставленні до політичних засланців. У цьому документі – оцінка і виклик самодержавству та його сумлінним служителям: «Подавая и распространяя настоящее заявление, мы не обращаемся к гуманности, к чувству человечности и справедливости русского правительства.

Близкое знакомство с условиями и историей ссылки и наш личный тяжелый опыт устраняют в нас всякие сомнения на этот счет. ... Цель же нашего заявления – выразить открыто всю ту степень презрения и негодования, которою порождает в нас система обращения ссылки в акт грубой мести, и представить ее на суд русского общества, в полной и непоколебимой уверенности, что кровь наших товарищей и протестующий голос ссылки вызовут в нем новый запас революционной энергии, большую степень напряженности в борьбе с деспотизмом, в борьбе за лучшее будущее нашей родины» [4, с. 121-122]. За рішенням іркутського суду автору (як і тим, хто підписав цей документ) загрожувало 4 роки каторжних робіт, «але, – як пише Грабовський у листі до І. Франка, – сенат, куди по закону перейшла справа, зважив на наше довге (3½ роки) з пересиджуванє в тюрмі і після оборони д. Спасовича вирік рішенє всіх прав стану з поселенням в найдальші краї Вєхідного Сибіру: таким робом я і опинився ось тут у Вілюйську». [2, с. 215]

До уже означених учні (студенти) на основі прочитаних уривків дописують у таблицю такі риси характеру як принциповість у важливих справах, впевненість і віра в перемогу добра, справедливості.

Уривок зі «Споминів невідомої» розкриває інші риси його вдачі «В характері його життя, як і самої особи, була дивна скромність. Він, здається, нічого не вимагав від життя, не силувався заімпонувати чим-небудь. Про свої літературні твори він ніколи не говорив. ... Павло Арсенович дуже цікавився поезією й пильно прислухався до кожної новинки в цій сфері, захоплюючись тим чи іншим віршем, що вийшов з друку.

Ця скромність, як одна з основних рис його характеру, відбивалася і на відносинах його до товаришів; ніхто ніколи не міг докоряти йому за грубий, різкий тон, за будь-який образливий вибрик. Це була м'яка жіноча натура, в якій було багато чисто природної делікатності. Все мовчазний, зосереджений сам у собі, він глибоко таїв у собі самім наболілі думки й почуття. В моменти, коли приходила «партія» з Росії, коли у всіх горіли голови, кожен спішив розвідати, що робиться на світі й самому розвернутися й виказати себе цілком у звичайних суперечках, дебатах, – великі, глибокі сірі очі Павла Арсеновича світилися з далекого кутка кімнати звичайним сумом. Здавалося, він міцно захищав від стороннього зору свої святощі, свої переконання, цілий світ своєї душі; здавалося, він цілком чужий для всіх присутніх». [4, с 198]

Як умови життя на засланні вплинули на вдачу поета, які випробування спричинили зміни в характері, свідчать його листи.

З листа до М. Павлика: «Дорогий брате-голубе Павлику! Давно не писав до Вас, та й сим разом напишу небагацько. Вибачайте, що не посилаю нічого: не до писання мені, переживаю страшно тяжкий стан душевний; ніщо не миле, ніщо

не радує, не цікавить. Хочеться плакати, плакати без краю. Рука не підводиться до діла, слова не йдуть з уст. Господи, та що воно таке зі мною твориться? Одного бажав би: лягти хоч на час у божевільню, хоч на час забутись від усього-всього; відчуваю, що до того йдеться; так тут навіть божевільні немає, а почати переписуватись «по начальству», так сто раз успієш пропасти, поки що вийде з тих заходів. Ну, чи винен я, що родивсь такою слабою, нікчемною, легкодухою людиною? А хоч і винен, так це не дасть жодної поправки, а в ній вся річ... Які пекельні муки, коли б Ви знали, шматують моє серце, а попереду — ні променя світла, ні гуку співчуття... Не судіть мене жорстоко: homo sum*; хвораю духом, простерся середі шляху і не знаю, чи встану коли, чи вкінць загину хижим крукам на поталу... Переклав з Едгара По поему «Крук», — не знайти, мабути, найкращого виразу для тих почувань, що стискають мене всього. «Нічого» та «ніколи», — в сих двох словечках вся суть людського життя, людської долі; сі два словечка, мов дошкульні крайки катового канчука, оперізують тебе з перших стрік поеми ...» [2, с. 243-244]

Уривок з листа до редакції газети «Буковина» від 6 вересня [18\95 року, Вілюйськ: «... Вельми дякую Високоповажаній Редакції за ласку, яку вона досі для мене робила; сумно мені дякувати словами; та хай вибачать до якого часу, бо зараз нічого не здужаю написати,— відчуваюсь тяжко хорим,— світ немилий. Коли буду живий та здоровий, маю надію віддячити співробітництвом, щоб не оставатись довжником перед своїми прихильниками ...» [2, с. 244] З листів зрозуміло, що Павло Арсенович безжальний до себе в означеннях свого стану, самокритика дуже гостра. Отже, певні життєві обставини, зокрема, надзвичайно складні умови життя на засланні: холод, недостатнє харчування, самотність, розчарування в людях спровокували появу зневіри, розпачу, слабкості. Проте, бачимо, що Павло Арсенович, піддавшись слабкості, все ж опановує себе, не припиняє працювати над власними творами, перекладами, публіцистичними статтями тощо. Отже, Грабовський мав, попри все, силу волі і волю до життя, що допомогло йому вистояти у випробуваннях, які підготувала доля. Це людина, яка поєднувала такі, здавалося б, протилежні риси характеру: м'якість, співчутливість, саможертвність і незламність, безстрашність, принциповість.

Освіта — один вагомих чинників, що формує особистість. З листа до Б. Грінченка дізнаємося, як навчався Павло Арсенович: «Мені було всього вісім літ, і я ходив до школи; вчив дякон і вчив погано. По десятому році мати віддала мене до Охтирської бурси, де я перебув п'ять літ і спочатку не мав великого нахилу до науки, бо вчитель-піп відбивав усяку охоту вчитись: він приїхав з якоїсь великоруської губернії, ні слова не розумів по-нашому, сміявся з нас, яко українців, і всіх поділив на два табори — коханців, з котрими поведився ласкаво, і нелюбих, до котрих був суворий і несправедливий; я належав до останніх і був певний, що після екзамену мене виженуть. Одначе якимсь чудом мене не

вигнали; я почав учитись і в 1879 р. перейшов до Харківської семінарії. Хлопцем я любив читати казки та життя святих, а в бурсі – про римських та грецьких мудраків; знайомість з українською словесністю почалася з пісень та побрехеньок, що оповідались та записувались серед бурсацького товариства. Чимало пісень я знав також від матері, що завжди їх співала, а казок переслухав від бабусі таку силу, що навіть потім не доводилось читати; між іншим, вона оповідала багацько про попів і духовних, про попів і наймитів, попів і циган тощо; в етнографічних збірниках тих казок мені не доводилось знаходити. Крім мертвої науки, бурса нічого мені не дала; мені дуже припала до серця латинська мова, але не бурса зацікавила мене тією мовою: мені любо було перекладати оповідання про славетні вчинки стародавніх героїв, через те й латина сподобалась. Книжки до читання я купував на базарі або брав у товаришів, що випадком добували у знайомих. Про московську і світову літературу я узнав уже в семінарії. Професор словесності радив нам читати якомога більше взірців і все гарні речі, а прочитавши, писати про кожну книжку критичний осуд. Се було дуже добре і найбільше впливало на наш розвиток. В семінарії я пробув 4 роки, не раз хотів кидати, але не мав на се «повних літ», і перед Різдвом 1882 р. був арештований з забороненими книжками та деякими іншими речами; мені було тоді всього 18 літ». [2, с.305]

Далі Павло Грабовський постійно займався самоосвітою, вчив іноземні мови, багато читав наукової та художньої літератури.

Цікаві факти можна почерпнути із архівного документа «Записка об одежде и обуви арестанта Павла Грабовского, отправленного из Москвы в г. Тюмень при статейном списке Харьковского губернского управления», дізнаємося про «Вещи, находящиеся в ящике». (За списком (пункти 1-16) перелічено особисті речі: предмети побуту, білизну, одяг, наприклад, «білий літній піджак, брюки чорні, білий жилет». Цей неповно цитований перелік засвідчує, що Грабовський одягався як типовий інтелігент, мав хороший смак в одязі, а далі у документі перелічуються посібники, підручники, словники, художні твори: «Французкий учебник Марго», «Хрестоматия – немецкая», «Фауст» – по-немецки», «Мария Стюарт» – по-немецки, «Немецкая грамматика Кейера, часть III», «Немецко-русский словарь Рейфа», «Благословить баби Палажцы смерти», «Сочинения Кулиша» та ін. Отже, Павло Арсенович віз на заслання навчальну й художню літературу рідною та іноземними мовами. Про постійну потребу у самовдосконаленні, підвищенні рівня освіти висновуємо з листів письменника до І. Франка, М. Павлика, Б. Грінченка з проханням надіслати книги різного характеру. Наприклад, лист до Б. Грінченка: «Вельмишановний Добродію!

Уклінно прошу Вас вислати мені отсі книжки (начитав у «Киев[скої] стар[ине]»), що продаєте):

- 1) Чайченко. Батько та дочка.
- 2) Підпал.
- 3) Робінзон.
- 4) Живі струни.
- 5) Коцюб [инський]. П'ятизлотник.
- 6) Харитя.
- 7) Вірна та інше.
- 8) Гордієнко. Кум —хан.
- 9) А. Т. Добра душа.
- 10) Чорноморці у неволі.
- 11) Грінченко. Пісні та думи. 2 кн

Прошу також вислати, якщо є:

- 1) Словарь Тимченка;
- 2) Словарь Уманця і Спільки — весь;
- 3) Галицько-руська бібліограф [афія] Левицького, т. II,
- 4) На крилах пісень;
- 5) Історія літер [атури] рускої — Огоновського;
- 6) Вірші Самійленка та Кононенка і взагалі — вислати всякі

укр[аїнські] книжки, переважно віршовані, які можна роздобути. За все радо платитиму. Вислати — що бандероллю), а що посылками, навіть без моєї замови — «наложенным платежом». [2, с. 245]

Чи визначила і як визначила освіта фахові зацікавлення Павла Грабовського, належить з'ясувати. Проте, щоб охарактеризувати такий важливий чинник самореалізації як **сфера діяльності**, не досить прочитати в підручнику перелік професій, занять, громадських справ письменника. Адже тільки першоджерела розкривають ставлення до тієї чи іншої роботи, про рівень знань та умінь, про вдачу та риси характеру, які проявлялися при цьому. У наступній підбірці епістолярію про це йдеться. У листі до Франка пише: «Коли часом стрінете в котрій з моїх віршів яку-небудь яzikову незграбність, не друкуйте, а вкажіть мені на неї при нагоді, щоб завчасу міг виправити. Коли найдете можливим помістити в окремім виданні моїх віршів і прежні, то віршу «Вночі» переробіть так: «Ніч панує непроглядна, Тьма усе (або «Пітьма все...») заволока... О, яка ж ти безвідрадна, Моя тюрмо, та тяжка!..» Таким робом пропада москалізм, хоть і вчувається неприємний цокіт — «яка — тяжка» всередині, крім рихми (притока)». [2, с.184] До Б. Грінченка: «От трохи видужаю, покінчу деякі службові обов'язки і розпочну широке оповідання для «Київської старини»; се буде історія сучасної людини з добрими пориваннями, а гіркою долею, історія нівечення сил та людської душі і т. ін. Першу частину думаю присвятити спогадам сільського, бурсацького та семінарського життя, щоб вона могла мати й окрему цільність. Питання про школу тепер саме на

часі, аби тільки пощастило мені справитись з темою.

Коли б мені вказали який поетичний твір, що на укр[аїнську] мову ще не перекладено, а треба перекласти, я б узявся до праці; якщо з мови, мені невідомої, то я б місяців поклав би на вивчення тієї мови, а потім би почав перекладати: з шведської, норвезької чи якої іншої». [2, с.312]

«Драматичні твори – це така річ у нашій літературі, на котру переважно треба звернути увагу критиків. У нас ніхто з писателів, здається, й не поклада, що драма чи там комедія – є перш над усе літературний твір і мусе відповідати усім умовам літературної вартості; що драматичний твір насамперед мусе бути твором художницької цільності, мусе стояти та розвиватись на засновку сучасного життя, зображати його дійсні появи. А ми що бачимо? Трохи не всі українські драми пишуться не писателями, а лише артистами, знакомими з зовнішніми умовами сцени; драма для них не літер[атурний] твір, а средство скоїти сміховину, щоб повеселити скучаючу громаду. Ось чим об'ясняється поява усіх отих кумедій, «фантастичних дій», okazji і т. д., автори котрих виїжджають на співах, танцях, потішають убранням, удовольняють громаду всякими викрутасами, котрі ові не тичуться до штуки драматичної. Пора б нашим писателям драматичним зрозуміти, що народ наш не тільки те робе, що кохається, танцює та співа. Я не читав драм д. Старицького, крім драми «Не судилось», то й не можу судити їх; а що, наприклад, драми Кропивницького? Є прекрасні особні місця, тим прекрасні, що списані з натури, а що таке в цілому його твори? Стійність їх дуже мізерна. Що ж сказати про такі твори Карпенка, як «Бондарівна»? На мою думку, їх і на сцену становити сором». [2, с. 190]

З цих листів можна почерпнути не тільки інформацію про те, що Грабовський був поетом, прозаїком, перекладачем, критиком, а й про його вимогливість до себе й до інших у творчості, високий естетичний смак, вміння кваліфіковано оцінити твори інших, а також про самокритичність, бажання вдосконалюватися. Це підтверджують і спогади М. В. Рклицького: «Щодо Грабових перекладів треба, проте, мати на увазі, що чужоземних мов сам Граб не знав. У перекладах йому допомагали численні товариші його в тюрмі та на засланні, що серед них було чимало добрих знавців чужоземних мов. Такі переклади, наскільки мені відомо, переводились в умовах можливих гарантій щодо їх точності та відповідності оригіналові. Ось, наприклад, що писав, пересилаючи на мій присуд свій переклад «Шильйонського в'язня: «... перекладав з оригіналу за допомогою знавців англійської мови. ... Розберіть його по кісточках ... і зазначте невдалі місця - я прикладу зусиль, щоб переробити. Буду дуже вдячний». [4, с.187]

Зі спогадів М. Н. Накорякова «Павло Арсенович Грабовський у Тобольську» з'ясуємо, що поет заробляв на проживання репетиторством: «Життя було тяжким. Та Павло Арсенович все-таки переборював його.

Він вважав за краще працювати з маловстигаючими підлітками і при цьому виявив таку педагогічну майстерність, так швидко «підтягав» своїх учнів, що дуже швидко придбав репутацію кращого репетитора. Йому почали платити більше, іноді навіть привозили і відвозили. Йому потрібно було вже менше уроків, він ділився уроками з тими, що терпіли нужду, з нами.

Я пригадую одну комічну історію. Молодий купець Новицький, вирішивши швидко засвоїти всі науки, вмовив Павла Арсеновича взятись його вчити сократівським методом: вести бесіди з різних питань під час чаювання протягом 2-3 годин через день. Було обіцяно возити Грабовського туди й назад. Оплата – 20 крб. на місяць.

Потім Павло Арсенович якось у роздумі говорив:

– Спочатку це було навіть цікаво і, очевидно, корисно для учня, але згодом він набрид учителеві настирливим пригощанням під час чаювання, особливо подарунками – всякою солониною та ікрою, яку посилав з кучером як «презент» ... під всяким приводом.

– Не витерпів, odmовився, – так закінчилася історія з уроком для дорослих і моє легке життя, завершив свою розповідь Павло Арсенович, добродушно усміхаючись. ...

В цілому Павло Арсенович жив на рівні інтелігентної вбогості, економив кожна копійку, а в той же час нерідко надсилав то одному, то іншому товаришеві, що мучились у далекому засланні і не мали змоги заробити». [4, с.214-215]

Про естетичні уподобання й обдарування Павла Арсеновича можна дізнатися зі спогадів близьких друзів, з листів письменника. М. Н. Накоряков зазначав: «Павло Арсенович був дуже делікатним, він не любив обивательського ходіння в гості, спиртних напоїв зовсім не вживав, у карти не грав, але любив хорошу музику, прекрасно грав у шахи, володів виключною здібністю художнього читання на українській та російській мовах, був чудовим оповідачем і дуже спокійним, завжди глибоким опонентом у всіх літературних, наукових і суспільних диспутах, бесідах. Якщо зустріч супроводжувалася склянкою доброго чаю з лимоном, він вважав це верхом розкоші. Дітей любив ніжно, умів з ними вести цікаві, відповідно до віку розмови, і вони відплачували йому завжди теплою увагою, глибокою симпатією і його надихали радістю і веселістю.

Тому зв'язок з родинами для нього був такою постійною необхідністю, як і зосереджена робота над своїми творами, статтями і листами, які дуже часто забирали у нього дні і ночі. Працював він завжди наполегливо і дуже багато, як розповідала потім його дружина». [4, с. 214]

Зі статті П. Грабовського «З далекої Півночі» дізнаємося про його захоплення: «Втіхо моя, пісне українська! Мов дотик зачарованої істоти, ти зміцняєш мої сили, кріпиш почування, викликаєш жадобу життя, що таке огидне та безталанне іншої доби! Велика, незрівнянна, певно, твоя сила, коли ти зачудувала Європу, перейшла нетрі Азії, прийнялася в Америці, а може, ... ще й по інших сторонах світу. Нехай що знають, те й галасують проти твого краю і народу питомого, – твої найлютіші вороги не втечуть від казкових чарів твоєї мелодії, а забувши про всякі силоміцтва, самі пристають до хору твоїх співаків-виконавців... І лунаєш ти серед Європи на славу рідної країни і того люду великострадного, в серці котрого зародилась, серед мук та лихоліття котрого побачила світ...» [2, с. 57-58]

«П. А. Грабовський більше всіх кохався у книгах. Тут він був уже не «диригентом», а мудрим і багатостороннім порадником, другом, який охоче пояснював незрозуміле, розкривав сенс життя перед зором тих, хто хотів його пізнати. ... Можливість спілкування з людьми у Павла Арсеновича була дуже обмеженою, проте його благородний вплив завжди був глибоким, незабутнім, теплим, як ласкава рідна рука». [4, с.219]

Значний чинник впливу на людину – **оточення**. Це батьки, вчителі, друзі, кохані, сім'я, наставники. Взаємовплив, взаємовдосконалення – такі основні мотиви міжособистісних стосунків. Про те, у якому оточенні перебував Грабовський протягом життя та про ставлення до навколишніх і навпаки, навколишніх до поета, дізнаємося з першоджерел, зокрема, зі спогадів М. Н. Накорякова «Павло Арсенович Грабовський у Тобольську»: «Гість ... з цікавістю оглянув дещо незвичайну обстановку ... Він привітно усміхнувся і відрекомендувався:

– Грабовський Павло Арсенович ...

Всі мешканці цього дому у зв'язку з приїздом гостя зібрались навколо самовара, ... і, як буває у таких випадках, засипали його запитаннями, розповідали про знайомих, що живуть у місті, і про інше, варте уваги. ...

Треба сказати, що в інтелігентному середовищі міста цього приїзду чекали з великим інтересом, багато про нього говорили, чекали чогось нового. Зацікавленість була різна. Група давніх засланців народницького напрямку, знаючи з листів інших засланців, гаряче обговорювали активну роль Павла Арсеновича в таких подіях, як, наприклад, Якутсько-Романовський бунт засланців, криваве утихомирення його, чи дискусія в середовищі засланців Якутська, Іркутська, Красноярська, в якій Павло Арсенович висловлював згоду з деякими поглядами марксистів в оцінці тогочасних суспільних явищ.

Пристрасна участь Павла Арсеновича в організації міжнародного протесту проти звірств уряду в Романовській справі трохи лякала мирних тобольських

старожилів Чуйка, В. Ф. Костюріна, О. С. Суханова та ін. А прояв симпатій колишнього чорнопредільця до марксизму насторожував і викликав суперечки серед відсталих від життя, зашкарублених народників.

Але й вони чекали Павла Арсеновича як людину значно більш поінформовану, а головне, вони знали про його обдарованість, про його публіцистичну діяльність, про листування з письменниками. Все це привертало навіть старих людей до нового гостя, який провів півтора десятка років у тяжких умовах далекого східно-сибірського заслання». [4, с. 209-211]

«Зміна місця проживання «барнаульського міщанина із засланих», прикріпленого до Тобольська, спочатку все ж сприяла деякому поліпшенню стану здоров'я. Очевидно, в цьому відіграли свою роль теплі взаємини з новими знайомими. Налагодились дружні взаємини з прекрасною культурною родиною Віктора Федоровича Костюріна, з його маленькою прогресивною газетою. В цій родині Павло Арсенович читав новинки літератури, особливо художньої, і став постійним рецензентом, пропагуючи все найкраще. Це був не тільки заробіток, а й моральне задоволення.

Родини Юрасова і Скалозубова (губернського агронома – вченого селекціонера), хоч і не погоджувались з оцінкою Грабовським суспільних явищ, випромінювали теплу турботу, створювали йому умови для культурного відпочинку». [2, с. 213-214]

Таким чином можна з'ясувати, які люди оточували поета, до кого він був прихильний та завдяки чому Грабовського оточували увагою друзі. Він мав авторитет людини шляхетної, порядної, культурної, а його якості як борця з несправедливістю тодішнього ладу створили своєрідний ореол героя і мученика.

Були в оточенні Павла Арсеновича й жінки, яких він кохав, які кохали його. З ними пов'язані найкращі і найдраматичніші сторінки життя поета. Грабовський написав статтю «Надія Костева Сигида» з докладною біографією цієї незвичайної жінки. Надію Костівну Павло Грабовський знав особисто ще з московської пересильної тюрми та з етапу в Сибір: «Була це натура кипуча і екзальтована, здатна йти до краю за голосом свого почуття. ... Наївна, довірлива, без крихти хитрощів – отакою лишилась вона до могили. Відкликаючися на все гарне, вона готова була віддатися на послугу тим неясним ідеям, що зародилися в її допитливому умі, понести і свою лепту на користь тої невідомої, але дорогої та приманливої справи, за яку гинула на шибениці та конала в кайданах молодіж». [2, с. 18]

Почуття, що спалахнуло в душі, Павло Арсенович описав згодом у листі до Івана Франка так: «.. я любив її так, як нікого вже в світі не любитиму. ... Ми помінялися хрестами на вічне братерство ... плаче моє серце нерозважне по ній з того часу, як зачув про її долю, – і не знайти вже йому відряди ...». [2, с. 197]. Сигида відбувала покарання у Карійській політичній тюрмі, де комендантом був

Масюков, жорстокий царський служака. Надія на знак протесту проти брутального ставлення до жінок-в'язнів (зокрема, до Єлизавети Ковалевської) дала Масюкову ляпаса, за що її покарали стома різками. Від «нервового зрушення» вона померла, а три її подруги на знак солідарності прийняли отруту і сконали поруч у муках. Згодом до протесту долучилися й чоловіки – політичні ув'язнені, двоє з них померли. Про Карійську трагедію стало відомо всім політичним засланням, цю жахливу звістку передавали на волю. Жертвна і страдницька смерть коханої жінки викликали у поета неймовірні душевні переживання, які він виливав у поезіях. Їй присвятив свою збірку «Пролісок». Перлинами можна назвати вірші, адресовані Надії Сигиді.

Доля подарувала поетові зустрічі з іншими жінками, зокрема, О. Зерновою, У листі до І. Франка (Вільюськ, 3 серпня 1895 р.) пише: «Коли помістите цю віршу, то можна дати такий заголовок — «До Ольги Зернової» або як хочете. Це дівчача фамілія жінки одного мого товариша, жєнщини, що грала дуже значну ролю в моєму житті невольницькому. То прекрасна, на диво рідкісна істота, але наша зустріч нічого не принесла і не могла принести обом нам, крім мук та горя... Та що розказувати? Дякуючи їй, склав я не більше як у місяць переважну частину оригінальних віршів, що знайдете у збірничку «З півночі». Та й то прихапцем, бо більш плакав та нудився; а от зараз слово з уст не йде.

Вибачайте за признання, не відпихайте мене, безглузdogo». [2, с. 242]

Отже, Павло Арсєнович кохав і був коханим, пізнав глибини інтимних прекрасних почуттів, виливав їх у поезіях, проте ні ці, ні наступне його захоплення в Якутську тутешньою панночкою не завершилося створенням сім'ї, затишку для зболєних душі і тіла поета. Лише у 1900 році у листі до Б. Грінченка повідомляє: «... недавнєчко одружився з одною тутешньою дівчиною, що була також на засланні, але скінчила присуд, – дівчина така, що ні вона мене, ні я її не зв'яжемо ні в чому. Через те й одружилися». [2, с. 294] Зі спогадів М. Накорякова дізнаємося, що, незважаючи на мізерні заробітки, «Грабовський послав дружину доучуватись на повну фєльдшєрицю, щоб вона могла самостійно жити в майбутньому.

В цьому проявилися благородство, далекоглядність і справжня людяність Грабовського!» [4, с. 216]

Молоде подружжя стало своєрідним осередком для місцевої інтелігенції. Насамперед створився своєрідний клуб шахістів, де вечорами проводилися змагання. Згодом Грабовським було започатковано так звані суботи: «Періодично й організовано приходили шахісти, подруги дружини по школі та їх молоді залицяльники, і велися серйозні і важливі розмови.

Павло Арсєнович не прагнув створити якийсь таємний гурток, бо на становищі піднаглядного цього робити і не можна було. Він міг бути розумним

співбесідником для тих, хто обирав собі нелегкий шлях життя.

За самоваром час минав у роздумах про «Трьох сестер» Чехова, про «Ворога народу» Ібсена, про «Міщан» Горького ...

Павло Арсенович був чудовим «диригентом» цих зустрічей». [4, с. 218]

Ставлення до Грабовського з боку найближчого оточення було надзвичайно теплим і співчутливим, його стан здоров'я викликав занепокоєння: «Громадськість не раз піднімала клопотання з цього приводу в Іркутську, Тобольську, а в останній час перед губернатором Князевим. В громадському порядку збиралися кошти на його лікування...

Та на всі клопотання була одна відповідь: про це не слід ні думати, ні говорити». [4, с. 221]

Читання цих уривків зі спогадів дозволяє вдумливим читачам пізнати Павла Грабовського як інтелігентну, щирю й гостинну людину, розширити коло уявлень про його світ захоплень. А зрозуміти, яким сім'янином, зокрема батьком, був Павло Арсенович допоможуть спогади дружини: «После работы был он всегда очень усталым, всегда отдыхал после обеда, а затем писал вечерами письма или стихи. Если чувствовал себя хорошо, то шли гулять; был остроумен, шутлив, весел. Хозяйства не касался, но очень любил ставить самовар, любил мыть чайную посуду. Был не скупой, – из своего маленького жалованья в 25 рублей посылал одной ссыльной, сильно бедствующей еврейке, ежемесячно по 10 рублей... Жили бедно. Имели для его здоровья двух коз. От моего ухода и козьего молока он стал поправляться. ...» [Цит. за: 3, с.263-264] Павло Арсенович дуже зрадів народженню сина: «Когда приходил со службы, то первым делом подходил к нему со словами: «Ну як, Бориско?» И когда сын подрос, всегда улыбался ему навстречу. Ему очень хотелось подержать его на руках, но он не мог, а брал и перекидывал его через плечо, как мешок. Борис был доволен». [Там же, с. 263-264] В останньому листі до Б. Грінченка, в честь якого й був названий син П. Грабовського, поет писав: «Ось ще просьба: стрінете мого маленького сина де-небудь, так допоможіть йому прибитись до якого щиро українського гурту». [2, с. 314]

Багато про людину «говорить» **зовнішність**. Адже перше, що сприймається, це риси обличчя, постава, манера одягатися, триматися в товаристві. Портрет Павла Грабовського описано багатьма людьми, які знали його близько. Є також «документальний» портрет: «Копия из статейного списка о ссыльном государственном преступнике Павле Арсеньеве Грабовском». «Приметы: Роста 2 арш., 4 верш. Волосы: на голове, бровях, усах, бороде темно-русые. Лицо – чистое. Глаза – серые. Нос с горбом. Рот, подбородок обыкновенные. Особых примет не имеет». [4, с. 159]

Зі спогадів М. В. Рклицького дізнаємося: «На зовнішній вигляд солдат з нього був неважний. Невеликий на зріст, трохи згорблений, а головне, з занадто

інтелігентними й м'якими рисами лиця, він менш за все скидався на суворого вояку царських часів. Але зовсім не личило простому солдатіві того часу мати такі очі, які були у Павла Арсеновича: великі й глибокі, з журливо-прекрасним виразом, вони не провіщали нічого доброго ані новому царському солдатіві, ані його начальству. Так воно й справді вийшло». [4, с. 176-177] «Надійшов травень 1892 року. Моє заслання закінчилося. Повертаючись на батьківщину, я спинився на декілька днів в Іркутську. Павло ж Арсенович все ще сидів у тюрмі, дожидаючись суду¹. Щоб здобути дозвіл на побачення з ним, треба було прикласти великих зусиль. Дали, обмеживши побачення декількома хвилинами. Вийшов до мене в кімнату той Павло Арсенович, що його п'ять років дуже змінили. Його постать стала ще величніша, заріс він великою красивою бородою. Обличчя ж стало більш зосередженим і очі виразнішими». [4, с. 191]

Як згадує А. Віташевська (Добролюбова): «Павло Арсенович мав тоді вигляд бадьорий, здоровий, навіть веселий. В його чудових сірих очах ясніла енергія, і часто в бесіді тепло й сердечно виливалась його гаряча віра в краще майбутнє. Аж ось він несподівано ослаб на плеврит, і одразу повна життя фігура його стала сухорлява, згорблена; груди запали, обличчя змарніло й прийняло мученицький вираз. Павло Арсенович не вилікувався цілком, якісь болі в легенях, про котрі ніколи не казав, так і zostались з ним. Однак бадьорість і тут не покидала його. Він мав про втечу в Галичину через проміжний етап Західний Сибір, куди він хотів часово перебраться». [4, с. 195]

Зі спогадів В. А. Якуцевич: «Я пригадую людину середнього зросту, худорляву, на її обличчі вражали великі, променисті, але майже завжди сумні очі; говорив він тихо, зрідка покашлюючи». [4, с. 200]

М. Н. Накоряков пригадує таке: «Одного вересневого дня 1899 року надвечір вулицями Тобольська від пристані йшов чоловік, який привертав увагу зустрічних незвичайною зовнішністю: чорний крилатий капелюх, довге старомодне темне пальто, саморобний дорожній згорток в руках, а головне, гарне, з тонкими правильними рисами обличчя, обрамлене невеликою темною бородою, позначене важкою втомою, навіть змученістю». [4, с. 209]

Фото Павла Грабовського різних років є візуальною ілюстрацією до спогадів про його зовнішність і дозволяють зіставити прочитане і сприйняте зорово.

Світогляд поета можна зрозуміти з листів, статей.

З листа до Василя Лукича дізнаємося: «Я ніколи не був повітовим патріотом з язикового погляду; я тільки кажу, що мова мусе бути щиро народною, мусе стратити потроху полонізми і всякі другі «чужизми»; я не буду навіть допитуватись, якого вийстя те чи се слово, мені треба лишень знати –

¹ Суд над Грабовським та його товаришами відбувся у листопаді 1891 р. Він чекав затвердження вироку сенатом. (примітка упорядників).

вжите воно народом чи ні. Нар[одна] мова так багата й широка, що затисняти її в рамки вузької граматичності та ще з крайового погляду — овісі не розсудна річ. По-моєму, мова поезій мусе бути граціозною, легкою, звучною, щоб, читаючи, не зачіпався язик, щоб справляла естетичне вражіння». У листі, адресованому І. Франкові, пише: «Тут тільки я відчув правдиве значення знаних слів славного Міцкевича, що не любив як слід свого краю той, хто його ніколи не втрачував. З надзвичайною жагою накидувався я на всяку книжку, в котрій міг відшукать щонебудь про Україну, її історію, письменство; я перечитав у тому напрямі все, що тільки можна було дістати з волі і що проносилося з необхідності крадькома... Про себе, власне, я перестав з того часу овісі вживати московської мови, а всякі виписки, замітки тощо роблю не інак, як по-українськи... Я почав писати до вільних товаришів, щоб вони сповіщали мене про всяку річ дотично письменства українського, яку начитають чи вчують. А тим часом зложив поему «Бурятка» і кілька дрібних віршів; почав перекладати «Шільйонського в'язня» за підмогою товаришів, що добре знали британську мову. 1890 року один приятель прислав мені кілька вирізок про галицько-руське письменство, що друкувалися в «Елизаветгр[адском] вестнике»; і не сказати, як мене тоді обрадували оті вирізки! З них я вперше узнав, які українські часописи видаються в Галичині, і почав надсилати до «Зорі» свої вірші. Трохи пізніш я відібрав збірник д. Франка «В поті чола» і, найшовши на окладці адрес автора, почав і до нього посилати свої твори, яко редактора часописі «Народ». Посилав я також дещо й до редакції «Правди».

Всього по 1893 рік я одіслав до Галичини: 1) більш 150 дрібних віршів — власних і перекладаних; 2) дві поеми — «Текінка» і «Бурятка»; 3) переклади — 1-ї глави «Євгенія Онегіна», «Шільйонського в'язня» і казку — «Шем'яка»; 4) прозою — статті: «Невідомі творці», «Українці-сектанти в Сибірі», оповідання — «На Великдень» і «Цуцень»; підписувався цими іменами — Панько, Павло Граб, Павло Журба і Харко Воля. Все оте було написано мною в іркутській тюрмі, крім «Текінки» та 2—3 перероблених віршів із балаганського збірника». [2, с. 198-199]

З цього листа можна зробити висновок, за яких обставин Грабовський остаточно усвідомив себе українцем й українським письменником. Це переконання спонукало його до праці на ниві рідної літератури та перекладу.

У цьому ж листі письменник викладає свої погляди на роль інтелігенції у цивілізаційному поступі українського народу, а також свої соціальні та філософські переконання: «Інтелігенція кожного народу повинна працювати коло свого народу, надіючись тільки на себе, — і снага, і слабота в нас самих; вона (інтел[ігенція]) не тільки сама повинна стояти врівень з найвищими думками віку, але і зробити ті думки по спроможності власністю народу, розвиваючи тим часом

і його національне самопізнання; освіта народу на його рідній мові – то головна засада; інтел[ігенція] повинна стояти на сторожі тій освіті, як і дбати за економічну безпеку народу; нарід, не піднятий до загальнолюдської культури, не забезпечений економічно, – мусить врешті загинути, яко нація, – йому не буде місця в ряду інших народів; такий невеличкий нарід, як галицькі русини, можуть знести самі еміграції, а такий, як російські українці, – брак націон[ального] самопізнання; а те самопізнання у нас дуже мале, як і завжди в нашій історії, його було небагато; таким робом наша ціль – рятування власної народності через ужиття здобутків загальнолюдського поступу; нарід наш мусить піднятися у розвитку до інших освічених народів, остаючись тим часом народом українським. Націоналізм – конечна умова поступу вселюдського; від загибелі нації терпить не тільки вона сама, а і вселюдськість взагалі, бо кожна освітна народність вносить і дещо свого в скарбницю всесвітню ... Лаять жидів та поляків, вихваляти Запорожжя та козаччину, писати «стихи во честь...» – то стара річ, котру пора кинути; література повинна бути жизненною; пора б також зникнути зі сцени отим «співам та танцям», що прикривали собою страшне убожество наших творів драматичних... Пора б нам надобути хоч трохи такту політичного, бо в нас його нема й не було, – заходи твердих тому доказом... Наша сила в народі, бо в нас, властиво, і нема нічого, крім народу... Яко вивід, додам: мусимо бути європейцями на ґрунті українському». [2, с. 200]

Таким чином, за допомогою архівних матеріалів, листів, спогадів окреслюємо особистість митця і створюємо разом із учнями (студентами) літературно-психологічний портрет Павла Грабовського, розкриваючи його вдачу й характер, освіту й сферу діяльності, захоплення та обдарування, зовнішність, світогляд, оточення. У кожного цей портрет буде свій, бо ґрунтується на особистісному сприйнятті першоджерел. Аналітико-синтетичне осмислення накопичених даних допомагає зрозуміти взаємозалежність між вдачею та життєвими перипетіями і долею, освітою і сферою діяльності, оточенням і формуванням особистості.

Узагальнювальні запитання:

Як характер і вдача вплинули на вибір життєвого шляху Грабовського?

Які риси характеру обумовили спосіб життя поета?

Доведіть, що життєві обставини здатні вплинути на особистість і змінити її риси характеру?

Як освіта Грабовського вплинула на сферу діяльності?

Як освіта вплинула на естетичні смаки та уподобання письменника?

У чому ви вбачаєте взаємозалежність між характером письменника та його уподобаннями?

У чому ви вбачаєте взаємозалежність між характером письменника та сферою діяльності?

Під впливом чого змінювався світогляд поета?

Які риси характеру Грабовського допомагали у творчості, а які – перешкождали?

Що найвиразніше у зовнішності Грабовського?

Що підкреслюють у спогадах про зовнішність Павла Арсеновича його сучасники?

Доведіть на основі уривків з епістолярію та мемуарів, що світогляд Грабовського – це не тільки продукт суспільно-політичних обставин, а його вдачі та характеру.

Як особисте життя Павла Арсеновича поєдується із його суспільною та громадською роботою?

Які вчинки та риси Грабовського сприяли зростанню його авторитету серед засланців?

Отже, мемуарна та епістолярна спадщина письменників – це джерело, з якого можна почерпнути достовірні факти про основні грані особистості і спонукати молодь до аналітичної роботи над цими текстами. Окрім того, це хороша школа для формування критичного мислення, це можливість удосконалювати навички дослідницької роботи, вміння робити висновки, формувати особистісне ставлення до письменника, його життя і творчості.

Література

1. Гаєвська Н. М. Вивчення творчості Павла Грабовського. Посібник для вчителя / Н. Гаєвська. – К.: Радянська школа, 1989. – 144 с.
2. Грабовський П. Зібрання творів: У 3 т. – К.: Вид-во АН України, 1959–60; Т. 3. – Грабовський П. Зібрання творів: у 3 т. / Грабовський П. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. Т. 3. – 1960. – 416 с.
3. Грабовський П. Зібрання творів: У 3 т.– К.: Вид-во АН України, 1959–60; Т. 3. – Грабовський П. Зібрання творів: у 3 т. / Грабовський П. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. Т. 3. – 1960. – 416 с.
4. Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. Упоряд., вступ. стаття та примітки О. І. Кисельова та В. М. Поважної. – К.: Дніпро, 1965. – 416 с.
5. Поважна В. М. Павло Грабовський. Семінарій / В. Поважна. – К.: Радянська школа, 1966. – 160 с.